

Hamlet İSAXANLI

Azərbaycanlılar Amerika haqqında

ədəbi qaynaqlar və publisistika nə söyləyir

Bir xalqın başqa xalqlar və ölkələr haqqında hansı təsəvvürə və biliyə malik olması, nə düşünməsi, yəqin ki, tədqiqatçılar arasında da, düşünüb təhlil etməyi sevən oxucular arasında da xeyli maraq doğurmalıdır. Bu mövzu tarix, ədəbiyyat, ölkəşünaslıq, coğrafiya, beynəlxalq münasibətlər, təhsil, psixologiya kimi bir sıra humanitar və sosial elmlərin tərkibinə daxildir və onların inkişafı ilə birbaşa bağlıdır. Digər tərəfdən, başqa xalqlar haqqında düşüncələrini biruzə verən xalqın öz dünyagörüşü, kimliyi, intellektual gücü haqqında da, dolayı yolla olsa da, məlumat almaq mümkündür. Hər hansı bir xalq və dövlət üçün özünün dünyada necə tanındığı, başqa xalqlar arasında necə imic formalaşdırdığı, hansı donda göründüyü (mələk, şeytan, məzlum, zalım, ya daha necə?!) çox vacibdir və bəzən də, bu, onun yaralı yeridir. Dünyada baş verən böyük hadisələri düzgün qiymətləndirmək, böyük güclərlə kiçik dövlətlər arasındakı qarmaqarışq münasibətlərin, eləcə də milli istiqlal savaşı və etnik çarpışmalar, qlobalizasiya və terrorizm kimi hərəkatların təbiətini anlamaq, hadisələrin axarını əvvəlcədən görməyə çalışmaq baxımından da bu mövzu kifayət qədər dəyərli sayılmalıdır.

2001-ci il 11 sentyabr hadisəsindən başlayaraq dünyada antiAmerikanizmin artması və onun səbəbləri məsələsi həm Amerikanın özündə, həm digər ölkələrdə qızğın müzakirə mövzusunə çevrildi. Amerikanın onun siyasətinə mane olan beynəlxalq hüquq və davranış normalarını pozması, bir sıra

müttəfiqləri ilə hesablaşmaması, ikiqat standartlar tətbiq etməsi (supergüclərə xas olan əlamətlər) Amerika siyasi dairələrini bəlkə də dərindən narahat etmir (?!), bunu ölkənin təhlükəsizliyini qorumaq, dövlət maraqlarını əsas götürmək baxımından zəruri hesab edirlər. Lakin ölkənin akademik dairələrində və siyasi analizlə məşğul olan mərkəzlərində bu məsələlər və uyğun olaraq, digər xalqların Amerika barədə nə düşündükləri, sanki, ciddi narahatlıq doğurur.

Azərbaycanlılar Amerikanı, xüsusilə Amerika Birləşmiş Ştatlarını tarixən necə tanıyıblar, Amerika haqqında məlumatları nə səviyyədə olub və zaman dəyişdikcə onların Amerika barədə fikirləri yaxşı və ya pis tərəfə necə dəyişib?

Bu suallara cavab axtarmazdan öncə məsələmizdə dəqiqləşmələr aparmalıyıq. Birincisi, tarixi izləyəcəyimiz halda, sadə azərbaycanlıların, məsələn, günümüzdən 150 il əvvəl, Amerika haqqında nə bildiklərini öyrənməyə çalışmaq bir müsbət nəticə verən deyil, onlar yəqin ki, heç nə bilmirdilər və ya çox az sayda savadlılar müəyyən məlumata malik idilər, onlar da bu məlumatı öz böyük müasirlərindən, yəni tanınmış elm, sənət və siyasət adamlarından eşitmişdilər. Başqa sözlə desək, keçmişə nəzər salarkən Amerika haqqında azərbaycanlıların nə bildiyini yalnız və yalnız o dövrdə yaşayıb-yaratmış mütəfəkkir yaradıcı insanların Amerika barədə fikirlərini araşdırmaq vasitəsilə mümkündür, yəni o zaman Amerikanı ancaq intellektual elitanın zehində görmək olardı.

İkinci dəqiqləşmə azərbaycanlıların Amerikanı nə vaxt «kəşf» etmələri ilə bağlıdır. Zənnimizcə, bu, Rusiyanın Qafqazı, o cümlədən Azərbaycan xanlıqlarını istila etməsi dövrünə təsadüf edir. Hər halda 16, 17 və 18-ci əsrlərdə fəaliyyət göstərmiş olan görkəmli azərbaycanlıların bizə məlum olan əsərlərində Amerika haqqında məlumata rast gəlməmişik (kimsə bu fikrimizi təkzib etsə ona minnətdar olardıq).

Amerika barədə fikirləri, mümkün olduğu qədər, mütəfəkkirlərimizin öz dili ilə, öz sözləri ilə işıqlandırmağın maraqlı olacağına şübhə etmirik.

Harda o insanların şəxsi söz və fikirləri şərhə ehtiyac duyulmadan məsələnin mahiyyətini açırsa, onda onlara istinad edəcəyik. Bu, daha inandırıcı və daha dəqiq olmaqla yanaşı, yəqin ki, zamanın ruhuna və həmin insanların ifadə üsuluna nəzər salmaq baxımından da maraqlıdır.

19-cu əsrin əvvəllərində Gürcüstana sahib olan Rusiya yarımüstəqil Azərbaycan xanlıqlarını da özünə tam birləşdirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu.

Rusiyanın təsiri, yavaş-yavaş olsa da, azərbaycanlıların həyat tərzində özünü göstərməyə başlayırdı. Rusların tərəfinə keçən bəy-xan ailələrində bu təsir özünü daha qabarıq şəkildə biruzə verirdi. Doqquz il Bakı xanı olmuş, lakin taxt-tac uğrunda mübarizəni uduzan İkinci Mirzə Məhəmməd xan və onun altı oğlu can-başla Rus ordusunda xidmət edirdilər. Bu oğullardan ən məşhuru görkəmli tarixçi, dilçi, şair, filosof, teoloq və maarifçi **Abbasqulu ağa Bakıxanov** (şairlik təxəllüsü **Qüdsi**) idi. O, 1794-cü ildə anadan olmuş, Orta əsrlər Müsəlman və İran mədəni ənənələrinə uyğun təhsil almış, ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmiş, Tiflisdə Qafqaz canişini dəftərxanasında tərcüməçilik etmişdir. Tezliklə rus dilini də öyrənən Abbasqulu ağa bu dil vasitəsilə rus və Avropa mədəniyyəti ilə tanış olmuşdur. O, 1828-ci ildə Rusiya və İran arasında bağlanan, Azərbaycan xalqını iki dövlət arasında bölüşdürən, Azərbaycan Respublikası ilə İran arasındakı bugünkü sərhədi müəyyən edən Türkmənçay müqaviləsi danışıqlarında da tərcüməçi sifətində iştirak etmişdir. 1833-cü ilin payızında Abbasqulu ağa Varşavaya səfər etmiş, yeddi aya yaxın orada yaşamış, sonra iki aya yaxın Sankt-Peterburqda olmuş, yaxın vilayətləri gəzmişdir.

Farsca, ərəbcə və azərbaycan türkcəsində ədəbi, elmi, fəlsəfi əsərlərin müəllifidir.

Zəmanəsinin ən geniş bilik sahiblərindən biri olan bu elm və sənət adamı və filosofu eyni zamanda mötəbər zadəgan və mömin müsəlman idi. O, 1846-cı ilin dekabrında Məkkə ziyarətindən dönərkən elə Məkkə yaxınlığında dünyasını dəyişdirmişdir.

A. Bakıxanov 1830-cu ildə farsca Amerikanın kəşfi tarixinə, siyasi quruluşuna və coğrafi təsvirinə həsr olunmuş «Kəşf əl-Qəraib» (Qərübəliklərin kəşfi) əsərini yazmışdır. Azərbaycan

Abbasqulu ağa Bakıxanov

oxucularını, əslində isə bütün farsca oxuyub yazanları ilk dəfə olaraq Amerika barədə məlumatlandırmaq məqsədi ilə yazılmış bu ciddi əsər bu gün də tərəvətini itirməyib və maraqla oxunur. Bu əsər eyni zamanda Azərbaycanın o dövrdəki ən böyük intellektualının Amerika barədə görüş və düşüncələri ilə tanış olmaq baxımından da çox dəyərlidir.

«Kəşf əl-Qəraib»də **Xristofor Kolumbun** həyatı, səfərləri, dostları və düşmənləri, mübarizəsi, Köhnə və Yeni Dünyada aparmağa məcbur olduğu diplomatik fəaliyyəti kifayət qədər böyük yer tutur. Əsərdə Amerika ilə bağlı bir sıra digər ekspedisiyalar

Xristofor Kolumb

yerli əhali arasındakı münasibətlər, dini və siyasi məsələlər barədə verilən məlumatlar və şimali və cənubi Amerika dövlətlərinin təsvirinə həsr olunmuş hissələr müəllifin Amerika haqqında əhatəli təsəvvür yaratmaq, kiçik ensiklopedik məlumat kitabçası hazırlamaq niyyətində olduğundan xəbər verir.

Bakıxanov göstərir ki «**Avropalılar Amerika-kada öz vətəndaşlıq qayda-qanunlarını daxil edib həyata keçirirlər. Bununla yanaşı bir çox tayfalar hələlik köhnə adət-ənənələrlə yaşayırlar**». O, Şimali Amerika tayfalarının «**gözəçarpan namərdliyini onların Avropalılar tərəfindən zülmə və əsarətə məruz qalmaları**» ilə izah edir.

A.Bakıxanov onun dövründə onaltı ştatdan ibarət olan Birləşmiş Ştatlarda dini etiqad azadlığını, ümumiyyətlə orada insanların azad və bərabər hüquqlu olduğunu qeyd edir. «**Hər kəs vətəndaşlıq işləri ilə bağlı məlumat alıb, Konqresdə dövlətin rifahı barədə öz fikirlərini açıq söyləyə bilər**». O, Birləşmiş Ştatlarda ticarətin, şəhərsalmanın və ümumi inkişafın böyük vüsət aldığını, hər ştatda xəstəxana və məktəblərin tikildiyini, çoxsaylı qəzetlərin nəşr edildiyini, sənayə müəssisələrinin yaradıldığını, hər şəhərdə böyük kitabxanaların açıldığını qeyd edərək, böyük uzaqgörənliklə yazır: «**bu ölkənin xalqı, çox güman ki, tezliklə ən qüdrətli xalqa çevriləcək**».

Bu əsər 1902-ci ildə azərbaycancaya tərcümə edilsə də, təəssüf ki, Peterburq senzurası çapa izin verməmişdir və yalnız yazıldığından bir əsr yarımından artıq bir vaxt keçdikdən sonra, 1983-də rus dilinə çevrilərək Bakıda işıq üzünə çıkmışdır.

A.Bakıxanovun kiçik müasiri **Mirzə Fətəli Axundzadə/Axundov** (1812-1878) müasir Azərbaycan mədəniyyətinin kökündə dayanan ən görkəmli mütəfəkkür hesab olunur. Ərəb, fars və Azərbaycan türkcəsində yazıb-yaradan Bakıxanov hər halda fars dilini daha vacib hesab etmiş və özü də əsərlərinin əksəriyyətini farsca yazmışdı. O, klassik divan ədəbiyyatı ənənələrinə sadıq mömin bir insan idi, cəmiyyətin köklü dəyişməsinə çalışan islahatçı deyildi. Mirzə Fətəli isə əsas əsərlərini canlı azərbaycan dilində yazmaqla bu dilin inkişafına öz əvəzsiz töhfəsini vermiş, altı komediyası ilə müsəlman şərqində dramaturgiyanın əsasını qoymuş, teatrın yaradılması yolunda həlledici addım atmışdır. O, həmçinin bədii nəsrin güclü nümunəsini

yaratmış və zamanına görə qeyri-adi dərəcədə radikal olan fəlsəfi əsər meydana gətirmişdir.

Cəmiyyəti satıra atəşinə tutmaqla yanaşı doğru inkişaf yolları axtarmaq da onu daim məşğul etmişdir. Təbiətən narahat insan olan M.F.Axundzadə islahatçı idi, uzun zaman xalqı tam savadlandırmanın əsas yolunun ərəb əlifbasını islah etməkdən keçdiyini isbat etmək uğrunda xeyli əmək sərf etmiş, qələm çalmış, müsəlman dünyasının geriləməsinin yeganə səbəbini islam dinində axtarmışdı. Onun əsas fəlsəfi traktatı da bu məsələ ətrafında qurulmuşdu.

Mirzə Fətəli Axundzadə

M.F.Axundzadə cəmiyyətin inkişaf yolunu həmçinin Avropa elmini və fəlsəfəsini yaradıcı surətdə mənimsəməkdə, onların tətbiqində görürdü və O, Amerikanı da unutmurdu. Maraqlıdır ki, Mirzə Fətəli də öz böyük həmkarı Abbasqulu ağa kimi Amerikanın kəşfi tarixinə aid «**Yeni dünyanı fəth edən Xristofor Kolumbun tarixi**» adlı yazıya başlamış, lakin məlum olmayan səbəbdən onu yarımçıq qoymuşdur.

Ən maraqlı komediyalarından biri - «**Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah caduküni-məşhur**» Mirzə Fətəlinin botanika tarixinə aid ciddi biliklərə malik olduğunu göstərir, əsərdə fransız botanik alimi Müsyö Jordanın (Aleksis Jordan) dili ilə bir sıra məşhur botaniklərin, o cümlədən amerikalı John Bartramın (1699-1777) adı çəkilir (Karl Linney öz müasiri olan J.Bartramı dünyanın ən böyük natural botanisti adlandırmışdı).

Mirzə Fətəli İran hökmdarı Nəsrəddin şah (1848-1816) müraciətlə 1867-ci ildə farsca yazdığı «**Yeni əlifba haqqında mənzumə**»də şahı öz axmaq vəzirlərindən azad olmağa, dövlətin tərəqqisini hər şeydən üstün tutan Qərb dövlət başçılarından, o cümlədən «**canını millətə qurban edən**» A. Linkolndan öyrənməyə çağırır.

M.F. Axundzadə «**Kəmalüddövlə məktubları**»nda (bu, əsərin Axundzadəşünaslıqda qəbul olunmuş qısaldılmış adıdır) İranın geridə qalma səbəblərini araşdırmağı, daha doğrusu bu barədə öz nəzəriyyəsini şərh etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Onu da qeyd edək ki, orta əsrlərdə qəbul olunmuş terminologiyaya əsasən, İran geniş mənada

Azərbaycanı da özündə saxlayırdı. İslam dinini və Şərq üsuli-idarəsini kəskin tənqid hədəfinə çevirən Mirzə Fətəli öz Kəmalüddövləsini «**İngilis və Firəng və Yengi-Dünya səfərindən sonra İran torpağına səfər**» etdirir və «Yengi-dünya»nı da Qərb sivilizasiyasının bir hissəsi kimi dəfələrlə nümunə gətirir. İngilis tarixçi və sosioloqu H.T. Bokla istinadən yazır: «**İspaniya milləti və Şved milləti və Papaya tabe olan Rim milləti dini etiqadlara bağlandıqları və keşişlərin və əfsanəçilərin sözlərinə qulaq asdıqları üçün elm və sənətlərdə gündən-günə tənəzzülə üz qoyurlar. Amma Avropanın başqa Millətləri, xüsusən ingilis, Fransa və Yengi-Dünya millətləri dini etiqadların qeydindən azad olaraq, əql və fəlsəfəyə peyrəvlik etdiklərindən, elm və sənaye-**

də günbəgün, saatbasaat tərəqqi etməkdədirlər». Müəllif elmin güclənməsini qərb dünyasında dini etiqadın zəifləməsinə aparan əsas səbəb kimi qələmə verir: «**Avropa və Yengi-Dünya məmləkətlərinin çoxunda elmlərin yayılması insanları hüsni-əxlaq qazanmaq cəhətindən, hər dinin iki şərti olan etiqad və ibadətdən azad etmişdir**».

M.F. Axundzadənin müasiri və 19-cu əsrin ən məşhur şərqşünaslarından biri olan **Məhəmməd Əli Mirzə Kazım bəy** (1802-1870) uşaq yaşlarından doğma Azərbaycan türkcəsindən əlavə fars və ərəb dillərini mükəmməl öyrənməyə müvəffəq olmuş, məntiq və ilahiyyətin əsaslarını dərinlən mənimsəmişdir. 1821-ci ildə O, Şotland missionerlərinin təsiri altında xristian dinini qəbul etmiş,

ingilis dilini də mükəmməl öyrənmiş, fitri istedadı və missionerlərin zəhməti sayəsində xüsusi ali məktəbə getmədən Avropa təhsili almışdır. Bir qədər sonra Mirzə Kazım bəy (elmi dairələrdə O, bu ad ilə tanınmışdır) rus və fransız dillərini də tam öyrənmiş, müəllimliklə yanaşı elmi tədqiqata böyük həvəs göstərmişdir. Rus Şərqşünaslığının atası sayılan Mirzə Kazım bəy Azərbaycan, türk, İran və

Mirzə Kazım Bəy

ərəb dünyasının tarixi, mədəniyyəti, dili, Müsəlman hüququ, mətnşünaslıq, dilşünaslıq və s. Sahələrdə sanballı əsərlər yazmış, Avropada, Amerikada və Şərqdə məşhur olmuşdur. Onun elmi fəaliyyəti yüksək qiymət almış və O, dünyanın bir sıra nüfuzlu elmi cəmiyyətlərinə üzv seçilmişdir. O cümlədən, 1851-də Mirzə Kazım bəy **Amerika Şərqşünaslar Cəmiyyətinin (Boston) müxbir üzvü** seçilmiş, 1862-ci il yanvarın 17-də isə Bencamin Franklin tərəfindən əsas qoyulan və uzun müddət Birləşmiş Ştatların ən nüfuzlu elmi cəmiyyəti hesab edilən **Amerika Fəlsəfə Cəmiyyətinə üzv** seçilmişdir.

(ardı var)